

Analysis of misogynic and philogynic verses in *Shahname* by Ferdowsi

Mohammadreza Salehi Mazandarani *

Nasrollah Emami **

Naim Maravene ***

Abstract

The literature of any nation is influenced by its culture and social beliefs, and the impact of society on literature is certain. Women as half of the body of human society in various forms such as a woman in her own kind, mother, daughter, beloved, and praising of GOD, reflected in the literature, and many speakers for this the article have paid. Hence, one of researcher areas is the views of poets and writers about woman and examining the way they look in this category. From this perspective the article aims to examine the verses that spoken about woman. It has been concluded that there are many verses in the *Shahname* that do not have a positive view about woman, and in contrast to the verses that some scholars have considered to be philogynic, indeed it's not the fact and Firdawsi has considered the epic atmosphere.

One of the most basic accessories is an exaggeration. Some women had to be talked about in a way that made them look unusual and so-called super-female. Another part of the verses from which the women were thought to be praiseworthy is, in fact, a description of the beauty of her mistress. Mentioning this point in our literature, a lover is described in the expression of beauty, not philogyny; the praiseworthy women were in verses called as suspicious. Another pathetic feature of the verses about the philogynic verses is the selective view and not paying attention to the totality of the woman. In the present study, contrary to the opinion of some researchers, it has been concluded that looking at a woman in the *Shahname* is a negative view.

In the book of *The double study of praise and condemnation of language in Shahname* by Hussain Sajjadi, he has chosen adventures in which language

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran
mo.salehi@scu.ac.ir

** Professor of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran

*** Ph. D. Graduate of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran

Received: 04/11/2019

Accepted: 14/12/2019

plays an active role and verses have been written about them. Sajjadi has more described the verses or it is better to say that solved the versification.

In the book of *The origins of misogyny in Classical Persian Literature* by Maryam Hosseini, she examines the poems of several poets, Firdawsi, and at the end, despite the existence of many verses that do not have a positive view of a woman, she has concluded that Firdawsi is in favor of philogyny, not misogyny.

The article of misogynic verses in Shahname by Abolfazl Khatibi: A useful 8-pages article that adds 8 misogynic episodes and confirms 10 more with authenticity and originality, they consider them misogynic.

Article of "Personality analysis and language role in Shahname stories" by Ali Naqi Hussain in which the author states that the purpose of the article is to analyze the personality of the women and their role in advancing the story.

Discussion and Research

The misogynic sections of the Shahname can be divided into several categories:

- Verses that refer to women as type: in other words, women in ensemble and general desired; in this group wife, daughter is located.
- Bad traits verses for women counted.
- Verses in which women are weak and in children row and old considered.
- Verses that have been used as tools by women.

In this study verses that are considered praiseworthy also reviewed and concluded that some of those verses are necessary for one epic poem and not in the direction of women praise; another part is the symmetry of selective tastes that have not been considered in the whole narrative; as a sample of surrounded narration speaks of her bravery and brilliance but her betrayal with husband and his murder not mentioned in words, or they talk about it, but they silence the released child in the water for fear of seizing the throne.

Other praiseworthy female sections in Shahname include the following:

- Praiseworthy created special women like shahs relative and like national hero's.
- Stories of praiseworthy women taken by the literature another nation.

Both groups in this study example of praiseworthy women not considered, but in Shahname praiseworthy women verses existed; for example, a Gazer woman pulls her baby out of the water; Description that about Sindokht spouse water has come; and even about Soodabeh which is one of the worst faces of Shahname, the existence of anti-feminist verses and Soodabeh before the story of Siawash, in faithful with her husband praised. But if we want to put both anti-feminist and praiseworthy women verses on the pan scale, the praiseworthy women are lighter and third lyrics anti-feminism will be higher.

In Short words, we should say Shahnameh's work had a negative view of women.

Keywords: Misogyny, philogyny, Ferdowsi, Shahname.

References

- Aidenlu, S. (1383). *Reflections on ferdowsi's resources and work style*, publication faculty of literature and humanities in Tabriz University. Year 47, autumn, serial number192, p. 85-147.
- Ali Naqi, H. (1390). Personality Analysis and women's role in Shahname stories, *Quarterly scientific research of women and Culture*, 3rd year, number 9, page: 59-81.
- Ferdowsi, A. (1387). *Shahname*, Saeed Hamidian (emend.), Tehran: Qatra.
- Hey Wood, A. (1397). Earnings on Political ideology, Mohammad Rafiei Mehrabadi (trans.), Tehran: Foreign Affairs Ministry.
- Hosseini, M. (1388). *Basics of misogyny in classical Persian literature*, 1st ed., Tehran: Chashmey.
- Islami Nadooshan, M. A. (1370). *Sounds and Images*, Tehran: Yazdan.
- Junaidi, F. (1388). *Half of Shahname not composed Ferdowsis*. Magazine *Ferdowsi*, 78, p. 26-39.
- Khaghani, Sh. (1388). *Divan Khaghani*, Zia-ud-deen Sajjadi (emend.), Tehran: Publishers Zawar.
- Khatibi, A. (1384). *Misogynic poetry in Shahname*, Knowledge Publishing *Quarterly*, spring 84,108, p.19-26.
- Lasting, Hussain (1382). *Critical Discourse*, Articles in Literature Criticism. 2nd ed., Tehran: Rozgar.
- Mackenzie, et al (1375). *Political Ideology*, Bozurg Alavi (trans.), Tehran: Markaz.
- Mashkoor, M. (1378). *Ancient letters: Article collections by Mohammad Jawad Mashkoor*. Saeed Mir Mohammad Sadegh and Nadereh Jalali. Tehran: Institute of Humanities and Cultural studies.
- Mazda poor, Kh. (1992). *Women in Zoroastrian religion*, Germany: Naveed's.
- Mienavi, M. (1351). Ferdowsi fake and madness of emendation of old poetry. *Journal Faculty of literature and humanity*. June 1351.number 80.
- Noldak, T. (1357). *Epic of Iranian nation*, Bozurg Alavi (trans.), Tehran: Sepehr.
- Rezaei Dasht-e- Arjaneh, M. & Marwaney, N. (1394). Check Greece myths reflection effects on treasure military, *Two quarterly Journal of comparative literature research by Tarbiat Modares*, period 3rd, number 1(consecutive 5) Spring and Summer, page165-189.

-
- Sadi, M. (1363). *Garden*, by emendation and explanation of Ghulam Hussain Yousfi, Tehran: Kharazmi.
 - Sajjadi, H. (1380). *Investigating the dual factors of praise and condemnation of women in Shahnamey*, 1st ed., Tehran: Institute Research Culture, Art and connections of cultural ministry and Islamic guidance.
 - Serami, Gh. (1388). *From flower color to thorn suffering*, Tehran: Scientific and cultural.
 - Talkhabi, M. (1384). *Shahname and Feminism*, 2nd Ed., Tehran: Turfan.
 - Warner, Rex (1387) *Encyclopedia of world Myths*. Abulqasim Ismael Por (trans.), Tehran: Ostoore.

بررسی و تحلیل سروده‌های زن‌ستیزانه و زن‌ستایانه شاهنامه فردوسی

محمد رضا صالحی مازندرانی*، نصرالله امامی** و نعیم مراونه***

چکیده

ادبیات هر ملتی متأثر از فرهنگ و باورهای اجتماعی است و تأثیر اجتماع بر ادبیات، امری مسلم است. زن که نیمی از پیکره اجتماع بشری است، در شکل‌های مختلفی از قبیل: زن در شکل نوعی خود، مادر، دختر، معشوق، و ممدوح در ادبیات بازتاب یافته است و سخنوران بسیاری به این مقوله پرداخته‌اند؛ از این رو یکی از عرصه‌های پژوهش، تحقیق درباره دیدگاه‌های شاعران و نویسندگان درباره زن و بررسی نوع نگاه آنان در این مقوله است؛ این مقاله بر آن است تا شاهنامه فردوسی را از این منظر مطالعه و بررسی کند؛ بدین منظور با بررسی ابیاتی که در آنها درباره زن سخن گفته شده، به این نتیجه رسیده است که در شاهنامه ابیات فراوانی هست که نگاه مثبتی به زن ندارند و در مقابل ابیاتی که برخی از پژوهشگران آنها را زن‌ستایانه دانسته‌اند، در واقع این گونه نیستند و فردوسی با توجه به فضای حماسی - که یکی از اساسی‌ترین لوازم آن اغراق است - می‌بایست به نوعی درباره برخی از زنان سخن می‌گفت که آنان را غیرعادی و به اصطلاح آبرزن نشان دهد. بخش دیگری از ابیاتی که گمان زن‌ستایانه بودن از آنها می‌رفت نیز در واقع توصیف زیبایی معشوقه‌هاست؛ ذکر این نکته که در ادبیات ما، معشوق در بیان زیبایی توصیف می‌شود نه ستایش، زن‌ستایانه بودن این ابیات را نیز تردیدآمیز ساخته است. آسیب دیگر ابیات زن‌ستایانه نگاه گزینشی و غفلت از کلیت روایت است. در پژوهش حاضر برخلاف دیدگاه برخی از پژوهشگران، این نتیجه به دست آمده که نگاه به زن در شاهنامه نگاهی منفی است.

کلید واژه‌ها: زن‌ستیزی، زن‌ستایی، فردوسی، شاهنامه.

۱. تعریف موضوع

شاهنامه فردوسی حماسه‌ای بزرگ در ایران و جهان و اثری شناخته‌شده و مطرح است؛ شاهد این مدعا ترجمه‌ها و تصحیحاتی است که مستشرقان انجام داده‌اند. این اثر بزرگ همواره توجه پژوهشگران بسیاری را به سوی خود جلب کرده است؛ تا بدانجا که گاه عرصه اظهار نظرهای متناقض در باب تعداد ابیات شاهنامه^۱، اصلی یا الحاقی بودن ابیات، منابع شاهنامه^۲، تعداد ابیات در نسخ مختلف^۳، تعداد نسخ و نسخه اساس و... شده است. یکی از مسائلی که عرصه اظهار نظر پژوهشگران قرار گرفته است، نوع نگاه فردوسی به زن و یا تسامحاً نوع نگاه به زن در شاهنامه است. این موضوع حتی برای کسانی مثل نلدکه خالی

mo.salehi@scu.ac.ir

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (مسئول مکاتبات)

nasemami@yahoo.com

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

maravenen@yahoo.com

*** دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۸/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۹/۲۳

از جذابیت نبوده است؛ به طوری که وی را به اظهار نظر در این باره واداشته است: «زن‌ها در شاهنامه مقام مهمی را حائز نیستند؛ وجود آنها در منظومه بیشتر یا از راه هوس و یا از راه عشق است. گردیه، که از رمان بهرام چوبینه اقتباس شد، زن جنگجو و در عین حال دسیسه‌کاری است؛ در نظر امروزی‌ها شخصیت او چندان جلب توجه نمی‌کند؛ در حماسه ایرانیان، نمی‌توان زنانی مانند پنلوپ، اندروماخ و نائوزیکا که در عالم زنی خود برابر با مردان هستند پیدا کرد» (نلدکه، ۱۳۵۷: ۱۱۶-۱۱۵). گذشته از زنانی چون گردآفرید و گردیه، اسلامی ندوشن اگرچه بر آن است که «شاهنامه برخلاف آنچه در نزد اشخاص ناآشنا معروف شده یک کتاب ضد زن نیست. در همین دوره به تعدادی زنان برمی‌خوریم که نظیر آنها از لحاظ فداکاری و دلاویزی نه تنها در آثار دیگر فارسی، بلکه در آثار بزرگ باستانی سایر کشورها نیز به‌ندرت می‌توانیم ببینیم (اسلامی ندوشن، به نقل از علی‌نقی، ۱۳۹۰: ۶۱)، به‌طور ضمنی با این سخن نلدکه - که زنان در ماجراهای عاشقانه حضور فعال‌تری دارند - موافق است: «در دوران پهلوانی شاهنامه، حضور زن لطف و گرمی و نازکی و رنگارنگی به ماجراها می‌بخشد؛ این زن‌ها هستند که به داستان‌های تراژیک شاهنامه آب‌ورنگ بخشیده‌اند (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۰: ۱۹). اکبری در مقاله «شایسته و ناشایسته زنان شاهنامه» برخلاف نظر نلدکه و ندوشن بر آن است که «در هیچ داستانی از شاهنامه نمی‌توان مدعی شد که داستان بدون نقش و تأثیر و حضور زن پایان پذیرد».

علی‌نقی در مقاله «تحلیل شخصیت و نقش زنان در داستان‌های شاهنامه» ضمن رد ادعای نلدکه درباره دیدگاه اکبری می‌نویسد: «این جمله کمی اغراق‌آمیز است؛ زیرا در برخی داستان‌های شاهنامه اصلاً زنی حضور ندارد و در برخی دیگر که زنی هم حضور دارد، ممکن است نقش مؤثری نداشته باشد (۱۳۹۰: ۶۳). در ادامه ضمن نقل قولی از «پاک‌نیا» مبنی بر فضای اشرافی شاهنامه و عدم تعادل و تناسب زن و مرد در چنین فضاهایی می‌نویسد: «ارزش زنان بیشتر به‌واسطه مقام و منزلت آنان است، ولی به‌طور کلی باید اذعان داشت که زن در شاهنامه دارای قدر و منزلتی برابر با مردان نیست و بارها و بارها از زبان قهرمانان مرد این حماسه مورد سرزنش قرار گرفته است (همان: ۶۲). سرآمی می‌نویسد: «فضای حاکم بر حماسه و شخصیت‌های آن به‌شکلی است که نگاهی بدبینانه نسبت به زن دارند؛ مهراب، رستم، افراسیاب و پاره‌ای دیگر از قهرمانان شاهنامه نکوهنده‌زنانند و فردوسی به پیروی از قهرمانان حماسه خویش، گاه از زنان به نیکی و گاه به بدی یاد می‌کند؛ اما آنچه انکارناپذیر است، این است که حماسه در زنان به چشم انسان‌های ناتمام می‌نگرد (۱۳۸۸: ۶۹۳).

۲. پیشینه پژوهش

درباره زن و جایگاهش در شاهنامه کتب و مقالات بسیاری نوشته شده است؛ علاوه بر چند مقاله‌ای که ذکری از آنها گذشت، اشاره‌ای مختصر به چند مورد ضروری می‌نماید:

- کتاب بررسی دوگانه ستایش و نکوهش زنان در شاهنامه (حسین سجادی): در این کتاب ماجراهایی برگزیده شده است که زنان در آنها نقشی کنشگر دارند و ابیاتی درباره آنها سروده شده است؛ سجادی بیشتر به شرح ابیات پرداخته یا بهتر است بگوییم به حلّ نظم پرداخته است؛ مانند داستان دختر ایرج (← سجادی، ۱۳۸۰: ۹-۱۰) که فقط به شرح ابیات پرداخته و هیچ تحلیل و سخنی درباره آن مطرح نشده است. از ایرادات کتاب گزینش بیت‌هایی است که بسیاری از پژوهشگران، مانند مقاله بیت‌های زن‌ستیزانه در شاهنامه از ابوالفضل خطیبی آنها را الحاقی دانسته‌اند و در اغلب نسخ معتبر وجود ندارند؛ مانند:

به گیتی به‌جز پارسازن مجوی زن بدکشن خـواری آرد به روی
زن و ازدها هر دو در خاک به جهان پاک از این هر دو ناپاک به
(سجادی، ۱۳۸۰: ۵۰)

خطیبی درباره دو بیت بالا می‌نویسد: «بیت آخر در ۱۵ دستنویس از کهن‌ترین و معتبرترین دستنویس‌های شاهنامه که تصحیح جلال خالقی مطلق بر آنها استوار است، نیست و در چاپ‌های معروف ژول مول و مسکو و حتی بروخیم نیز دیده

نمی‌شود؛ تا آنجا که بنده جستجو کرده است، بیت مذکور در چاپ کلکته و بمبئی که اساس آنها دست‌نویس‌های متأخر و کم‌اعتبار شاهنامه بوده، آمده [است] (خطیبی، ۱۳۸۴: ۲۰). نیز بیت:

زنان را از آن نام نایب بلند
که پیوسته در خوردن و خفتن اند
(ژول مول، ج ۱، ۱۸۷۸: ۲۲۳؛ سجادی، ۱۳۸۰: ۲۶)

و دیگر ابیاتی که غالب مصححان آنها را الحاقی دانسته‌اند.

- کتاب *ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی* (مریم حسینی): در این کتاب اشعار چند شاعر از جمله فردوسی بررسی شده است و در پایان علی‌رغم وجود ابیات فراوانی که دیدگاه مثبتی به زن ندارند، به این نتیجه می‌رسد که فردوسی زن‌ستاست نه زن‌ستیز؛ حسینی بر آن است آنانی که فردوسی را زن‌ستیز بدانند، متعصب و بی‌خردند: «جامعه مردسالار و ذهن مردانه‌گویی همواره تلاش کرده تا چهره مخدوشی از زن را نمایش دهد؛ در داستانی که هزارها فرازونشیب دارد و هزارگونه سخن از زبان قهرمانان داستان جاری می‌شود، توسل‌جستن به چند بیت و درشت‌نمایی آن، برخاسته از ذهن و ضمیر خوانندگان زن‌ستیز شاهنامه است که از تعصب و بی‌خردی رنج می‌برند؛ آیا می‌توان سخن‌سرای طوس را به جرم نقل داستان زنی چون سودابه متهم به زن‌ستیزی کرد و حضور صدها زن خردمند و فهیم را در داستان‌ها که گاه راهبر و هادی مردان بوده‌اند نادیده گرفت؟ چرا خوانندگان شاهنامه این بخش از داستان بیژن و منیژه را برجسته نکرده‌اند یا از داستان گردآفرید و گردیه سخن به میان نیاورده‌اند و آن را نشانانده‌اند. قلم در دست مردان بوده است و از هر کتاب و از هر مکتب و از هر سستی آنچه را خواسته‌اند برگرفته و آنچه به مذاق ایشان خوش نمی‌آمده رها کرده‌اند (حسینی، ۱۳۸۸: ۳۳).

- مقاله «بیت‌های زن‌ستیزانه در شاهنامه» (ابوالفضل خطیبی): مقاله سودمند ۸ صفحه‌ای که ۸ مورد از قسمت‌های زن‌ستیزانه را الحاقی دانسته و ضمن تأیید اصالت ۱۰ مورد دیگر، آنها را زن‌ستیزانه به شمار آورده است. این مقاله کوتاه از جهت بررسی اصالت و الحاقی‌بودن ابیات مذکور سودمند است، ولی نمی‌توان آن را کاری مستقل در زمینه ابیات زن‌ستیزانه فردوسی به حساب آورد.

- مقاله «تحلیل شخصیت و نقش زنان در داستان‌های شاهنامه» (حسین علی‌نقی) که نویسنده هدف از مقاله را تحلیل شخصیت زنان و نقش آنان در پیشبرد داستان بیان کرده است.

درباره زنان شاهنامه پژوهش‌های بیشتری انجام شده است؛ از آن جمله کتاب *از رنگ گل تا رنج خار* قدم‌علی سرآمی؛ ولی دلیل ذکر مقالات در پیشینه، این است که هرکدام از آثار یادشده نماینده یک طیف فکری پژوهشگران است؛ برخی از پژوهشگران بدون توجه به اصلی یا الحاقی‌بودن ابیات به ذکر آنها پرداخته و نتایجی استنباط کرده‌اند؛ برخی دیگر از پژوهش‌ها محصول فرسایش قلم‌هایی بود که می‌خواستند ارادت صاحبان خود به سخن‌سرای طوس را نشان دهند؛ برخی دیگر سودمند، ولی ناکافی یا در حوزه‌ای غیر از حوزه زن‌پژوهی بوده است؛ برخی دیگر به بیان نقش زنان پرداخته و قضاوت را به خواننده سپرده‌اند.

مقاله حاضر ضمن قائل‌شدن حق داوری برای خواننده، به هیچ‌یک از ابیات تردیدآمیز از منظر قدمت و اصالت نسخ شاهنامه استناد نکرده است؛ این مقاله از منظری دیگر به بررسی نوع دیدگاه موجود درباره زن در شاهنامه توجه دارد و ضمن آن، برخی تشبیهات درباره زن و صفات برشمرده شده برای آنها را نیز بررسی کرده است. تفاوت این مقاله با پژوهش‌های دیگر در این است که ابیاتی که برخی پژوهشگران آنها را زن‌ستایانه دانسته‌اند، بازبینی کرده است. در کنار این تحلیل‌ها، به تبارشناسی برخی از داستان‌ها و ذکر منابع احتمالی شاعر نیز اشاره شده است؛ مورد اخیر از این منظر که نوع دیدگاه اثر نسبت به زن را فارغ از اراده و نظر شخصی شاعر نشان می‌دهد، خالی از فایده نخواهد بود.

یکی از مهم‌ترین جریان‌های اجتماعی قرن بیستم، «فمینیسم» است. فمینیسم جریانی بود که تلاش می‌کرد برای زنان حقوق اجتماعی، سیاسی و اقتصادی برابر با مردان و بعدها حتی برتر از مردان به دست آورد؛ «فمینیست کسی است که معتقد باشد زنان به دلیل جنسیت، گرفتار تبعیض هستند. زنان نیازهای مشخصی دارند که نادیده و ارضانشده باقی مانده‌اند و لازمه ارضای این نیازها، تغییر اساسی در نظام اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است» (مکنزی و دیگران، ۱۳۷۵: ۳۴۶). فمینیست‌ها بر آن بودند که: «اول آنکه زنان به دلیل جنسیتشان دچار محرومیت هستند؛ دوم اینکه این محرومیت باید از بین برود» (هی‌وود، ۱۳۷۹: ۴۰۹).

معنای «فمینیسم در فرهنگ‌های معتبر انگلیسی، نیز بدین صورت آمده است: «۱- فمینیسم آموزه‌ای است که از حقوق مساوی و برابر زنان با مردان در امور اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دفاع می‌کند. ۲- فمینیسم جنبش سازمان‌یافته‌ای است که برای به دست آوردن حقوق اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زنان شکل گرفته است» (webster, 1999: 320).

این نظریه از اساس به این موضوع می‌پردازد که زن در آثار ادبی - به‌ویژه آثاری که مردان نوشته‌اند - به چه صورت و با کدام نقش‌های قالبی ارائه شده است. به اعتقاد هواداران این گرایش، نویسندگان مذکر اغلب به‌طور ضمنی فرض می‌کنند که خواننده آثار آنان مرد است و به همین سبب تصویر ارائه‌شده از زن در آثارشان به‌گونه‌ای است که با مقتضیات فرهنگ مردسالارانه تطبیق دارد (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۱).

این جریانات جدید، بر نوع پژوهش‌ها نیز بی‌تأثیر نبود و برخی از محققان پژوهش‌های خود را متوجه نوع نگاه نویسندگان یا شاعران به زن کردند؛ اگرچه توقع نگاه فمینیستی قرن بیستمی از یک شاعر قرن چهارم هجری (معادل سال ۹۵۰ میلادی، یعنی قرن دهم میلادی) با آن فضای فکری جامعه آن زمان و شرایط آن روزگار کاری به دور از منطق می‌نماید، از آنجایی که شاهنامه و صاحب آن جایگاه والایی نزد ایرانی و ایرانیان دارد، دیدگاه این شاعر و یا حداقل نوع نگاه به زن در شاهنامه به موضوعی برای پژوهش درآمد.

در اینجا این پرسش مهم مطرح می‌شود که آیا هر آنچه در شاهنامه هست، از منابعی است که به دست فردوسی رسیده است یا اینکه خود شاعر نیز در جاهایی باور خود را هم بر جای گذاشته و گاه سخنانی برافزوده و اظهار نظر او هم هست؟ پاسخ به این دست پرسش‌ها آسان نیست؛ زیرا از طرفی منابع در اختیار فردوسی در دست نیست و از سوی دیگر هنوز شاهنامه‌شناسان بر سر بیت‌های الحاقی و اصلی به اتفاق نظر نرسیده‌اند.

فردوسی در به نظم کشیدن داستان خاقان چین درباره حفظ امانت و وفاداری به متن درباره سرودن شاهنامه می‌گوید:

سر آوردم این رزم کساوس نیوز
 درازست و کم نیست زو یک پیشیز
 گر از داستان یک سخن کم بدی
 روان مرا جای ماتم بدی
 (فردوسی، ۱۳۸۷: ۴۲۸)

این سخنان فردوسی به این معنا نیست که تصرفی در داستان نکرده و چیزی نیفزوده، بلکه به این معناست که چیزی از داستان‌ها نکاسته است.

صفا باور دارد «مراد ما از امانت فردوسی آن است که روایت این استاد مبنی بر اصل و اساسی بوده و نه مجعول و ساختگی؛ اما پیداست که این شاعر -استاد بی‌نظیر- هرچند در ایجاد مطالب دخالتی نکرده اما در بیان مطالب و توصیف مناظر و وصف پهلوانان و آرایش میدین قتل و مهارت در بیان احساسات و عواطف اشخاص و تصرفات شاعرانه و همچنین اندرزه‌های حکیمانه و بیان مقدمات داستان‌ها و نظایر این امور یقیناً و بی‌هیچ‌گونه تردیدی دخالت داشته است (۱۳۹۲: ۲۰۳). ایشان همچنین ابیاتی را برای نمونه ذکر می‌کند و می‌گوید این ابیات، سروده‌ها و در واقع سخن شاعر است نه اصل روایت؛ مانند ابیات پایانی داستان ضحاک (همان: ۲۵۹).

نلدکه بر آن است که حس ایران‌پرستی فردوسی سبب ورود برخی از مطالب جعلی و ساختگی نیز به شاهنامه شده است:

«تا آنجا که من می‌دانم، افسانه غلبه دارا بر شعیب قتیب و لشکریان تازی او تنها در شاهنامه است و به عقیده من یک تن از خراسانیان بر اثر دشمنی خود با اعراب فاتح که بعد از قیام ابومسلم خراسانیان بر ایشان سیادت یافته بودند، این قصه را جعل کرده و نام قتیب را نیز به یاد آن مرد مبعوض، که قتیبه بن مسلم خوانده می‌شد، برگزیده است و ذکر چنین روایتی در شاهنامه نیز با ایران‌پرستی فردوسی به‌خوبی سازگار است» (۱۳۵۷: ۴۳).

ضرورت طرح چنین مطالبی از این باب است که خواننده آنجایی که شاعر یک روایت را به نظم می‌کشد و در واقع از زبان قهرمان یا شخصیتی سخن می‌گوید، آن سخنان را به شاعر نسبت ندهد؛ از طرف دیگر جایی که شاعر - مانند خطبه داستان‌ها یا نتیجه‌گیری‌های اخلاقی پایان داستان‌ها، آن مطالب را به منابع نسبت ندهد.

به هر تقدیر، چه جزء آن دسته از پژوهشگران باشیم که بر آن باورند هر آنچه در شاهنامه ذکر شده است، در منابع شاعر بوده و وی هیچ‌گونه دخالتی در آن مطالب ندارد؛ و چه بپذیریم که شاعر نیز در اثنای روایت، گاهی سخنانی گفته باشد که گویای باور خود اوست، می‌توان نوع نگاه به زن را در خود اثر جست و نسبت آن را با صاحب اثر سنجید. در اینجا به بررسی ابیات زن‌ستیزانه و سپس به تحلیل ابیات زن‌ستایانه خواهیم پرداخت.

۱،۲. ابیات زن‌ستیزانه شاهنامه

ابیات زن‌ستیزانه در شاهنامه را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد؛

۱،۱،۲. ابیاتی که به نوع و جنس زن اشاره می‌کنند؛ به عبارت دیگر، زن در شکل کلی و عام مدنظر است؛ در این

گروه همسر و دختر نیز جای گرفته‌اند:

در داستان زال و رودابه، فرستادن زن در نقش سفیر را به‌دور از هنجار دانسته است:

که جایی کجا مایه چندین بود فرستادن زن چه آیین بود
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۸۷)

یکی از داستان‌های زن‌ستیزانه شاهنامه، ماجرای سودابه و سیاوش است؛ برای رعایت اختصار، فقط ابیات مدنظر نقل می‌شود؛ هنگامی کی کاووس از سیاوش می‌خواهد به شبستان برای انتخاب یکی از خواهرانش به‌عنوان همسر برود، سیاوش در پاسخ می‌گوید:

چه آموزم اندر شبستان شاه به دانش زنان کی نمایند راه
(همان: ۲۰۶)

بیت زیر سخن کی کاووس است درباره سودابه:
همی خواست دیدن در راستی ز کار زن آید همی کاستی
چون این داستان سربه‌سر بشنوی به آید تو را گر به زن نگروی
(همان: ۲۱۴)

هنگامی که سیاوش کشته می‌شود، رستم خطاب به کی کاووس می‌گوید:

کسی کاو بود مهتر انجمن کفن بهتر او را ز فرمان زن
سیاوش به گفتار زن شد به باد خجسته زنی کو ز مادر نژاد
(همان: ۲۷۲)

ابیات زیر سخن افراسیاب است، هنگامی که منیژه عاشق بیژن شده بود:

کرا از پس پرده دختر بود اگر تاج دارد بد اختر بود
کرا دختر آید به جای پسر به از گور داماد ناید به در

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۴۴۰)

در جایی دیگر در همین باره می‌گوید:

چنین داد پاسخ که دختر مباد
اگر من سپارم بدو دخترم
هم او را و آن را که او برگزید
که از پرده عیب آورد بر نژاد
به ننگ اندرون پست گردد سرم
به کاخ اندرون سر بیاید برید
(همان: ۶۲۸)

مزدایور درباره بازتاب چهره زن در متون غیر دینی زرتشتی می‌نویسد: «در متون غیر دینی زرتشتی هم گفته‌هایی با بار منفی درباره زنان به چشم می‌خورد؛ مثلاً اینکه زنان را خرد نیست یا اینکه بر زنان اعتماد نکنید تا بر شما شرم و پشیمانی نرسد؛ به زنان راز مبرید که شما را رنج بی‌نبرد (مزدایور، ۱۹۹۲: ۳۱-۲۸). همین باور را می‌توان در برخی از ابیات شاهنامه مشاهده کرد؛ هنگامی که اسفندیار با مادرش درباره رفتن به جنگ مشورت می‌کند، از مشورت با وی پشیمان می‌شود و این‌گونه سخن می‌راند:

که پیش زنان راز هرگز مگوی
مکن هیچ کاری به فرمان زن
چو گویی سخن بازیابی به کوی
که هرگز نینمی زنی رای زن
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۷۱۳)

بیت زیر سخن اسفندیار خطاب به بهمن است:

بدو گفت کز مردم سرفراز
نزیبید که با زن نشیند به راز
(همان: ۷۲۵)

در بخش پادشاهی اردشیر، هنگام پندادن به مخاطبان می‌گوید:

دگر بشکنی گگردن از را
نگویی به پیش زنان راز را
(همان: ۸۸۷)

در داستان بیژن و منیژه می‌خوانیم:

که گر لب بدوزی ز بهر گزند
زنان را زبان کم بماند به بند
(همان: ۴۶۱)

ابیات زیر سخنان موبد درباره بهرام گور است؛ موبد هم‌خوابگی بهرام با زنان را نکوهش می‌کند و آن را سبب سستی جسم، تاری دید، ضعف، پیری و... می‌داند و اینها را در واقع بلاهایی دانسته است که به قول راوی از کار زنان برمی‌خیزد. در ادامه از نظر وی، هم‌خوابگی باید ماهانه و فقط از بهر زادن فرزند باشد:

نبیند چون او کس به بالای و زور
تبه گردد از خفت و خیز زنان
کند دیده تاریک و رخسار زرد
ز بوی زنان موی گردد سپید
جوان را شود کوژ بالای راست
به یک ماه یک بار آمیختن
همین بار از بهر فرزند را
چو افزون کنی کاهش افزون کند
به یک تیر برهم بدوزد دو گور
به زودی شود سست چون پرنیان
به تن سست گردد به لب لاژورد
سپیدی کند در جهان ناامید
ز کار زنان چندگونه بلاست
گر افزون بود خون بود ریختن
بباید جوان خردمند را
ز سستی تن مرد بی‌خون کند

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۹۶۵)

هنگامی که فریدون سه دختر شاه یمن را برای سه فرزندش خواستگاری می‌کند، شاه یمن این سخنان را می‌گوید:
 به اختر کس آن دان که دخترش نیست چو دختر بود روشن اخترش نیست
 (همان: ۳۵)

ابیات زیر سخن فرستاده زال به کنیزکان رودابه است:

دلاور که پرهیز جویید ز جفت بماند به‌آسانی اندر نهفت
 بدان تاش دختر نباشد ز بن نبایید شنیدنش ننگ سخن
 (همان: ۶۸)

مهراب نیز هنگامی که از ماجرای دلدادگی رودابه آگاه می‌شود می‌گوید:

مرا گفت چون دختر آمد پدید ببايستش اندر زمان سر برید
 نکشتم بگشتم ز راه نیما کنون ساخت بر من چنین کیمیا
 (همان: ۷۸)

البته ابیاتی نظیر بیت بالا، نظر قهرمانان و ضد قهرمانان یا به عبارتی، شخصیت‌های داستانی است و نظیر این ابیات لزوماً برابر با نظر یعنی فردوسی نیست؛ اما چون هدف این پژوهش بررسی زن در شاهنامه است، مطرح می‌شوند. یکی دیگر از داستان‌هایی که زن‌ستیزی یا به عبارت درست‌تر زن‌گریزی در آنها مشهود است، داستان بهرام‌شاه است؛ بهرام از کنار دهی باصفا و خرم می‌گذشت تا به شکار رود. تصمیم گرفت زمانی را در آنجا بپاساید، ولی کسی از اهل ده، به استقبالش نیامد؛ بهرام از آنان ملول شد و آنان را نفرین کرد. موبد به قصد ویرانی ده به نزد آنان رفت و به آنان گفت: «در این ده، زنان و کودکان مهترند و نباید فرمان کسی را بپذیرند. سال دیگر که دوباره شاه از آنجا گذشت، آن ده را ویرانه‌ای بیش ندید. در این ابیات، ضمن هم‌ردیف قرار دادن زنان و کودکان با همدیگر، نتیجه سروری زنان را ویرانی و خرابی و فساد دانسته است:

بمدین ده زن و کودکان مهترند کسی را نبایند که فرمان برند
 همه یک‌به‌یک برهم آمیختند به هر جای بی راه خون ریختند
 همه ده به ویرانی آورد روی درختان شده خشک و بی‌آب، جوی
 (فردوسی، ۱۳۸۷: ۹۵۴)

۲.۱.۲. ابیاتی که صفاتی ناپسند برای زنان بر می‌شمارند

در برخی از ابیات، زن‌ستیزی در قالب ابیاتی آمده است که در آنها صفات ناپسندی چون فریبکاری، جادوگری، دروغ‌گویی زنان و ... بدان‌ها نسبت داده شده است. سجادپور در این‌باره می‌نویسد: «ویژگی دیگری که برای زنان ایرانی متصور شده‌اند، خدعه‌گری و فریبکاری است. در این صفت که در واقع بخش دیگری از فرهنگ زن ایرانی در راستای آن تعریف می‌شود، زنان نقش اغواگری را بیش از همه بر عهده دارند (سجادپور، به نقل از نامدار، ۱۳۹۲: ۲۷۶). برای رعایت اختصار به ذکر ابیات بسنده می‌شود:

بران تخت سوادابه ماه‌روی بسان بهشتی پر از رنگ‌وبوی
 نشسته چو تابان سهیل یمن سر جعد زلفش سراسر شکن
 همی چشم و رویش ببوسید دیر نیامد ز دیدار آن شاه سیر
 سیاوش بدانست کان مهر چیست چنان دوستی نزره ایزدی است

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۲۰۷)

ابیات زیر سخنان و فریبکاری‌های سودابه با سیاوش برای دام انداختن وی است:

نگه کرد سودابه خیره بماند	به اندیشه افسون فراوان بخواند
بدو گفت گنجی بیاراست شاه	کزان سان ندیده‌ست کس تاج و گاه
فزون زان که دادت جهاندار شاه	بیارایمست یساره و تاج و گاه
و گر سر بیچی ز فرمان من	نیاید دلت سوی پیمان من
کنم بر تو بر پادشاهی تباه	شود تیره بر روی تو چشم شاه

(همان: ۲۱۰)

در ادامه، سودابه از زنی جادوگر می‌خواهد بچه‌ای را که در شکم دارد، سقط کند تا وانمود کند بچه‌ی اوست که بدین‌وسیله شاه را بر سیاوش خشمگین کند:

زنی بود با او سپرده درون	پر از جادوی بود و رنگ و فسون
بدو گفت زن من ترا بنده‌ام	به فرمان و رایست سر افکنده‌ام
چو شب تیره شد داروی خورد زن	که بفتاد از او بچه‌ی اهرمن

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۲۱۲)

این بیت نیز درباره‌ی زن جادوگری است که رستم در خوان چهارم با وی روبرو می‌شود:

ندانست که او جادوی ریمن است	نهفته به رنگ اندر اهریمن است
-----------------------------	------------------------------

(فردوسی، ۱۳۸۷: ۱۸۷)

در این دو بیت، سیاوش را توصیف کرده که از سودابه‌ی مکار در رنج و عذاب بوده است:

نهانی ز سودابه‌ی چاره‌گر	همی بود پیچان و خسته‌جگر
بدانست کان نیز گفتار اوست	همی زو بدرید بر تنش پوست

(همان: ۲۰۸)

در ابیات زیر، سیاوش سودابه را دیو، اهریمن، جادوگر، شوخ‌چشم، عامل خیانت‌کردن وی با پدر، و باعث بی‌مهرشدن پدر به خود می‌داند:

چنین گفت با دل که از کار دیو	مرا دور دارد گیهان‌خدیو
نه من با پدر بی‌وفایی کنم	نه من به اهرمن آشنایی کنم
وگر سرد گویم زین شوخ‌چشم	بکوشد دلش گرم گردد ز خشم
یکی جادوی سازد اندر نهان	بدو بگرود شهریار جهان

(همان: ۲۰۹)

در ادامه‌ی داستان سیاوش، این بیت درباره‌ی مکر زنان گفته می‌شود:

برین داستان زد یکی رهنمون	که مهری فزون نیست از مهر خون
چو فرزند شایسته آمد پدید	ز مهر زنان دل بیاید برید

(همان: ۲۱۷)

این ابیات، بخشی از داستان بیژن و منیژه است؛ آنجایی که انگشتی رستم به دست بیژن می‌افتد و درمی‌یابد به‌زودی آزاد خواهد شد. منیژه از بیژن سبب شادی‌اش را جویا می‌شود، ولی بیژن به او پاسخ نمی‌دهد؛ زیرا بر آن است که زنان راز را نگاه نمی‌دارند:

منیژه چو بشنید خندیدنش	از آن چاه تاریک بسته دهنش
------------------------	---------------------------

زمانی فروماند زان کار سخت
چه رازست پیش آر و با من بگوی
بگویم سراسر تو را داستان
که گر لب بدوزی ز بهر گزند
می‌تـو خروشـید و نالیـد زار
پوشد همی راز بر من چنین

بگفت این چه خندست ای نیکبخت
مگر بخت نیکت نمودست روی
چو باشی به سوگند هم‌داستان
زنان را زبان کم بماند به بند
که بر من چه آمد بد روزگار
تو داناتری ای جهان‌آفرین
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۴۶۱-۴۶۰)

در بیت زیر، داراب از زن گازر می‌خواهد دروغ‌گویی و حيله‌گری را کنار بگذارد و حقیقت را بر زبان آورد:
به زن گفت کژی و تاری مجوی
هر آنچت بپرسم سخن راست گوی
(همان: ۷۷۶)

در ابیات زیر، صفات جادوگر، ناپاک، تیره‌کننده روابط خانوادگی و... را برای زن برشمرده است:
به گوش زن جادو آمد سرود
همان ناله رستم و زخم رود
(همان: ۱۴۰)

چنین گفت جادو که من بی‌گناه
نشنان بداندیش ناپاک‌زن
دگرباره با شهریار جهان
بدان تا شود با سیاوش بد
ز گفتار او شاه شد در گمان
چو گویم بدین نامور پیشگاه
بگفتند با شاه در انجمن
همی جادوی ساخت اندر نهان
بدان‌سان که از گوهر او سزد
نکرد ایچ بر کس پدید از مهان
(همان: ۲۱۶-۲۱۳)

بدو گفت از این کار ناپاک‌زن
هشویار با من یکی رای زن
(همان: ۴۴۰)

فریب زن جادو و گبرگ و شیر
فزون است از ازدهای دلیر
(همان: ۶۹۰)

تو فردا چو در منزل آیی فرود
که من با زن جادوان آن کنم
که پیشت و دل جادوان بشکنم
چو بشنید شد چون گل اندر بهار
(همان: ۶۹۳)

زن جادو آواز اسفندیار
زن جادو از خویشتن شیر کرد
چو بشنید شد چون گل اندر بهار
جهانجوی آهنگ شمشیر کرد
(همان: ۶۹۴)

بدو گفت زال ای زن کم‌خرد
غم ناچریدن بدین بگذرد
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۷۶۷)

این بیت دربارهٔ مالکه، دختر طایر، است؛ هنگامی که مالکه عاشق شاپور می‌شود، راه ورود به دژ پدرش را به او نشان می‌دهد و با این خیانت سبب می‌شود پدرش شکست بخورد:
مرا گر بخواهی حصار آن تست
چو ایوان بیابی نگار آن تست

(همان: ۹۰۵)

در برخی از تشبیهات نیز نوعی زن‌ستیزی دیده می‌شود؛ برای نمونه در بیت زیر، اژدها را همانند زنی دانسته است:
 به نخچیر شد شهریار دلیر یکی اژدها دید چون نره‌شیر
 به بالایی او موی زیر سرش دو پستان به‌سان زنان از برش
 (همان: ۹۷۹)

۳.۱.۲. ابیاتی که زنان در آنها ضعیف و هم‌ردیف کودکان و پیران دانسته شده‌اند

در شاهنامه - با وجود فضای حماسی - به ابیات فراوانی برمی‌خوریم که زن در آنها موجودی ضعیف و ناتوان دانسته شده است؛ درباره هم‌ردیف دانسته شدن زنان و کودکان در باور جامعه زرتشتی نوشته‌اند: «جامعه زرتشتی جامعه‌ای مردسالار بوده و شهادت زنان در آن مانند گواهی کودک نابالغ بوده است؛ تولد پسر نسبت به دختر امر مبارکی تلقی می‌شد...» (← مزدآپور، ۱۹۹۲: ۳۱-۲۸). در ابیاتی مانند داستان گردآفرید که برخی از پژوهشگران آنها را زن‌ستایانه به حساب آورده‌اند، در واقع فقط به ستایش قهرمان داستان پرداخته و زن نوعی را نستوده است. برای اثبات این مدعا، در زیر، ابیاتی که زنان در آنها ضعیف و هم‌ردیف کودکان و پیران دانسته شده‌اند، خواهد آمد:

پس پرده‌ها کودک خرد و زن به کوی و به بازار شد انجمن
 (فردوسی، ۱۳۸۷: ۶۱۶)

زن و کودک خرد بی‌رون برید خورش‌ها و رامش‌ها به هامون برید
 (همان: ۶۰۱)

زن و کودکشان بانگ برداشتند به ایرانیان جای بگذاشتند
 چه مایه زن و کودک نارسید که زیر پی پیل شد ناپدید
 (همان: ۵۷۳)

زن و کودکشان بی‌ارم ز پیش کمشان همه بنده شهر خویش
 (فردوسی، ۱۳۸۷: ۶۵۱)

سراسر بدوزم جگرشان به تیر بی‌ارم زن و کودکشان اسیر
 (همان: ۷۰۰)

زن و کودکشانش بیدین بارگاه بی‌ارم آن گنج و تخت و کلاه
 (همان: ۷۱۵)

همی تخم دستان ز بن برکنند زن و کودکان را به خاک افکنند
 (همان: ۷۳۸)

دل از مرز و زخانسه برداشتند زن و کودک خرد بگذاشتند
 (همان: ۷۶۶)

زن و کودکان نیز کردند اسیر بکشتند چندی به شمشیر و تیر
 (همان: ۷۸۴)

زن و کودک و مرد گردند اسیر نماند برین بوم برنا و پیر
 (همان: ۷۹۳)

زن و کودک و مرد گردند اسیر	نماند برین بوم برنا و پیر (همان: ۱۷۹۳)
زن و کودکانش اسیر تواند	جگرخسته از تیغ و تیر تواند (همان: ۹۱۷)
فروشید گوهر به زر و به سیم	زن بیسوه و کودکانشان یتیم (همان: ۹۵۹)
سدیگر به کپان بسختید سیم	زن بیسوه و کودکانشان یتیم (همان: ۹۸۸)
زن و کودک و خرد و پیر و جوان	نمانم که باشد تنی با روان (فردوسی، ۱۳۸۷: ۳۷۱)
زن و کودک و خرد و پیر و جوان	نه شاه و کنارنگ و نه پهلووان (همان: ۳۷۵)
زن و کودک و گنج و سپاه	بزرگی و فرمان و تخت و کلاه (همان: ۵۶۵)
زن و کودک خرد ایرانیان	بیردی به کین نیستی میان (همان: ۶۰۹)
ز بهر بر و بوم و پیوند خویش	زن و کودک خرد و فرزند خویش (همان: ۴۱۹)
بمدین ده زن و کودکانشان مهترند	کسی را نباید که فرمان برند (همان: ۹۵۴)

۴.۱.۲. ابیاتی که از زن استفاده ابزاری شده است

از دیدگاه نقد فمینیستی، زنان در چنین نقش‌هایی بین «انسان‌بودن» و «چیزبودن» در نوساند و نگاه جامعه مردسالار به چنین زنانی، به عنوان یک شیء دلپسند و دلپذیر و سرگرم‌کننده و خدمتگزار است (تلخابی، ۱۳۸۴: ۸۷). پاینده درباره استفاده ابزاری از زنان در کتاب گرانسنگ گفتمان نقد می‌نویسد: «نقد فمینیستی ماهیتی اخلاقی دارد، زیرا از نظر دور نمی‌دارد که یکی از مسائل اصلی ادبیات غرب، این است که در بسیاری از آثار ادبی، زنان انسان تلقی نشده‌اند؛ بلکه بیشتر حکم اشیایی برای تسهیل، توجیه و حمایت از خواست‌های مردان را دارند» (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۲۲). در برخی از داستان‌های شاهنامه، به ابیاتی برمی‌خوریم که در آنها از زنان استفاده ابزاری شده است؛ برای نمونه، ازدواج برخی از زنان شاهنامه مانند سپینود^۴ و دختر خاقان به دلیل مصالحه و پیوند دوستی بین طرفین متخاصم شکل گرفته و نه از روی آزادی و اختیار و احترام به حقوق زن در انتخاب همسر و یا انگیزه ازدواج با دختران شاه یمن، فقط داشتن نژادی هنرمند است نه به خاطر خود آنها:

به بهرام گفست ای دلارای مرد	توانگر شدی گورد پیشی مگرد
به تو داد خواهم همی دخترم	ز گفتار و کردار باشد برم (فردوسی، ۱۳۸۷: ۱۰۰۳)
چو منذر پیامد به شهر یمن	پذیره شدندش همه مرد و زن

از ایمن مهتران چار زن برگزید که آید هنر بر نژادش پدید
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۹۲۷)

در داستان پادشاهی بهرام گور، بهرام انگیزه ازدواج را فقط به دنیا آوردن فرزند دانسته و جالب‌تر از آن این است که منذر، چهل زن را به مانند کالایی به صف می‌کشد تا بهرام یکی برگزیند؛ آن کنیزکان نیز به توصیف شاهنامه، همه از در کام بودند و گویی کام‌دهی کمال زن و معیار انتخاب همسر است:

بیاورد رومی کنیزک چهل همه از در کام و آرام دل
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۹۲۸)

در ادامه، هنگامی که بهرام بر تخت می‌نشیند، به مردم می‌گوید:

همه پادشاهید بر چیز خویش نگهبان مرز و نگهبان کیش
به فرزند و زن نیز هم پادشاه خنک مردم زیرک و پارسا
(همان: ۹۴۵)

از این ابیات، استیلاي مرد بر زن برداشت می‌شود. در ماجرای اهرن و قیصر روم، شرط کشتن اژدها به دست اهرن، ازدواج با دختر قیصر بوده‌است؛ بیت نخست درخواست اهرن و بیت بعد پذیرش درخواست از سوی قیصر است:

به من ده کنون دختر کهرت به من تازه کن لشکر و افسرت
اگر کم کنی اژدها را ز روم سپارم تو را دختر و گنج و بوم
(همان: ۶۳۴)

در ماجرای اردشیر و اردوان، مشاوران اردشیر به او پیشنهاد می‌کنند دختر اردوان را به زنی ستاند تا صاحب تاج و تخت او شود:

وزان پس بیامد بر اردشیر چنین گفت کای شاه دانش‌پذیر
تو فرمان بر و دختر او بخواه که با فر و برز است و با تاج و گاه
به دست آیدت افسر و تاج و گنج کجا اردوان گرد کرد آن به رنج
(همان: ۸۶۴)

در داستان بهرام، موبد دربارهٔ آمیزش زیاد هشدار می‌دهد و می‌گوید آمیزش فقط باید ماهانه و به قصد زادن فرزند باشد:

به یک ماه یک بار آمیختن گر افزون بود خون بود ریختن
همین بار از بهر فرزند را بیاید جوان خردمند را
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۹۶۵)

در ابیات زیر از بخش پادشاهی شیرویه، ویژگی‌های یک زن خوب را این‌گونه برشمرده است:

به سه چیز باشد زنان را بهی که باشند زیبای گاه مهی
یکی آنکه با شرم و با خواسته است که جفتش بدو خانه آراسته است
دگر آنکه فرخ‌پسر زاید او ز شوی خجسته بیفزاید او
سه دیگر که بالا و رویش بود به پوشیدگی نیز مویش بود
(همان: ۱۳۳۶)

یعنی زنی خوب است که باحیا و مایهٔ آراستگی خانه برای شوی خویش باشد؛ فرزند پسر به دنیا آورد و حتماً باید زیبا و خواستنی باشد و گرنه زینندهٔ گاه مهی نخواهند بود. در جایی دیگر تنها هنر زن را زاییدن فرزندان دلاور دانسته است و همین را برای زن کافی می‌داند:

زنان را همین بس بود یک هنر نشیند و زاینسد شیران نر
(همان: ۹۶۵)

۲.۲. ابیات زن‌ستایانه فردوسی

در ادبیات فارسی و در آثار شاعران و نویسندگان، نوع نگاه به زنان دارای فرازوفرودها و افراط و تفریط‌هایی است؛ در جایی که سعدی شرایط یک زن ایده‌آل را این‌گونه بر می‌شمارد:

زن خوب فرمان‌بر پارسا کند مرد درویش را پادشا
(سعدی، ۱۳۶۳: ۱۶۳)

در شاهنامه به زنانی بر می‌خوریم که شرایط کمال آنها در این است که مردی را به عنوان شوی برنگزینند:
ز ما هر زنی کو گراید به شوی از آن پس کس او را نبینیم روی
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۸۳۴)

اگر چه در شاهنامه دیدگاهی مشابه در بوستان وجود دارد و خالقی مطلق نیز در گل‌رنج‌های کهن بابی را به ابیات راه‌یافته از بوستان سعدی به شاهنامه اختصاص داده است (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۱۸۳)، با وجود این، برخی از ابیات شاهنامه را می‌توان زن‌ستایانه دانست؛ در این پژوهش برای رعایت اختصار ابیات زن‌ستایانه را در دو بخش قرار داده‌ایم؛ نخست ابیاتی که درباره شاهان زن و زنان شاهان سروده شده و دیگر پهلوانان زن همانند گردیه و گردآفرید.

دسته نخست یعنی زنانی که شاه بوده‌اند؛ همانند همای، آزرمیدخت، پوران‌دخت، ملکه هند و قیدافه. این زنان به ویژگی‌هایی ستوده شده‌اند که دیگر شاهان نیز داشته‌اند؛ همانند دادگری، دهش و بخشش و...؛ اگر بخواهیم این ابیات را زن‌ستایانه بدانیم، باید همین دیدگاه را درباره شاهان مرد داشته باشیم و آن ابیات را مردستایانه به حساب آوریم که البته با موضوع این مقاله هم‌خوانی ندارد.

با صرف نظر از دسته اول، نخست به بررسی ابیاتی می‌پردازیم که درباره زنان پهلوان سروده شده است:
گردیه: گردیه خواهر بهرام چوبین است که دلاور، خردمند و بادرایت است؛ گردیه پس از مرگ برادر به سپهسالاری می‌رسد: رزم‌جامه به تن می‌کند و با تبرگ می‌جنگد.

سلیح برادر بپوسید زن نشست از بر باره گام‌زن
بشد گردیه با سلیح گوران میان بسته بر سان جنگ‌اوران
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۱۲۸۶)

این زن دلاور، خردمند نیز بود؛ شاه را به کمک کردن مردم ترغیب می‌کرد و برادر را نصیحت می‌کرد:
بیامد به نزد برادر دمان دلش خسته از درد و تیهره روان
بدو گفت کای مهتر جنگجوی چگونه شدی پیش خسرو بگوی
گر او از جوانی شود تیز و تند مگردان تو در آشتی رای کند
(همان: ۱۲۲۱)

اما این زن خردمند دانای جنگاور- که ظاهراً در شاهنامه ستوده شده است، کسی بود که خسرو پرویز از او خواست همسرش گسته را بکشد و در عوض او را به همسری برگزیند و به جاه و مقام برساند:

نگر تا چگونه کنی چاره‌ای کزان گم شود زشت پتیاره‌ای
که گسته را زیر سنگ آوری دل و خانه ما به چنگ آوری
تو آیی به مشکوی زرین من سر آورده باشی همه کین من
(همان: ۱۲۹۰)

گردیده نیز با شادی‌نامه خسرو را خواند و خواسته وی را پذیرفت، همسرش را خفه کرد و از بین برد:
 چو شب تیره شد روشنایی بکشت لب شوی بگرفت ناگه به مشمت
 سپهد به تاریکی اندر بمرد شب و روز روشن به خسرو سپرد
 (همان: ۱۲۹۱)

همان‌گونه که گذشت، ابیاتی که برخی از پژوهشگران آنها را زن‌ستایانه به شمار آورده‌اند، صفاتی چون خیانت و بدعهدی را برای زنان برشمرده‌اند و نمی‌توان آنها را زن‌ستایانه دانست. سرآمی درباره گردیده می‌نویسد: «گردیده هوس‌باز و بی‌وفاست؛ او شوی خویش گسستم را ناجوانمردانه خفه می‌کند تا به شبستان زرین خسرو پرویز راه یابد (۱۳۸۸: ۶۹۸).

- گردآفرید: گردآفرید دختر گزدهم که روبه‌روی سهراب قرار می‌گیرد و رشادت‌ها از خود نشان می‌دهد:
 زنی بود بر سان گردی سوار همیشه به جنگ اندرون نامدار
 کج‌انام او بود گردآفرید زمانه ز مادر چنین ناوری‌د
 چنان ننگش آمد ز کار هجیر که شد لاله‌رنگش به کردار قیر
 بپوشید درع سواران جنگ نبود اندر آن کار جای درنگ
 به پیش سپاه اندر آمد چو گرد چو رعد خروشان یکی ویله کرد
 که گردان کدامند و جنگ‌اوران دلیران و کار آزموده سران
 (فردوسی، ۱۳۸۷: ۸۳۴)

سرآمی درباره گردآفرید می‌نویسد: «گردآفرید با همه دلیری نیرنگ‌باز است و سهراب را می‌فریبد» (۱۳۸۸: ۶۹۷)؛ البته به نظر نگارنده، در میدان جنگ فریفتن دشمن صفتی منفی نیست و حتی رستم نیز در دفعات متعدد از جمله در داستان رستم و اسفندیار و جنگ با سهراب نیز این کار را انجام داده است.
 در مجموع به نظر می‌رسد با توجه به دلایل زیر، نمی‌توان ابیاتی را که درباره گردآفرید سروده شده است، زن‌ستایانه قلمداد کرد:

- نخست آنکه شاهنامه اثری حماسی است و یکی از لوازم اثر حماسی اغراق است؛ در یک اثر حماسی باید یک شیء عادی و معمولی بیش از آن به تصویر کشیده شود؛ به تصویر کشیدن زنی چون گردآفرید همانند دیگر زنان جامعه نمی‌تواند یک اثر حماسی خلق کند. ممکن است این پرسش مطرح شود که با وجود قهرمانان مرد در شاهنامه نیازی به قهرمان زن ضروری به نظر نمی‌رسد؛ باید گفت اتفاقاً اغراق در نوع عالی خود بدین صورت است که به خواننده القا کند در یک جامعه که انتظاری از زنان نمی‌رود در جنگ‌ها شرکت کنند، زنی چون گرد آفرید به صورت یک «ابرنزن» ظاهر می‌شود و رشادت‌هایی از خود نشان می‌دهد که مردان از انجام کارهایی مشابه آن ناتوان بوده‌اند.

- دوم آنکه اگر این بخش از شاهنامه را زن‌ستایانه بدانیم باید ببینیم که آیا فردوسی چنین توصیفات را درباره دیگر زنان نیز به کار برده است یا نه؛ اگر چنین نیست و تصویری که از دیگران در شاهنامه آمده است، این چنین نیست و همان‌گونه که پیشتر گفته شد، در جای‌جای شاهنامه زنان را هم‌ردیف کودکان خرد و پیران ناتوان دانسته است.

- دلیل سوم آنکه گردآفرید فارغ از جنسیت خود، قهرمان آن ایزود بود و باید قهرمان داستان از چنین ویژگی‌هایی برخوردار باشد. در مجموع، آن ابیات در ستایش قهرمان داستان است نه زن.

داستان قیدافه یا شهر زنان

برخی از ابیات زن‌ستایانه درباره قیدافه، پادشاه اندلس است که فردوسی او را به اقتدار و خردمندی و بخشندگی ستوده است:

زنی بود در اندلس شهریار خردمند و بال‌شکری بی‌شمار

جهانجوی بخشنده قیدافه بود ز روی بهی یافتنه کام و سود
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۸۱۷)

قیدافه پادشاه کشور زنان است و همان است که نظامی در خسرو و شیرین از آن با نام نوشابه یاد کرده است؛ برای پرهیز از درازی سخن، ذکر این نکته ضروری است که این روایت، روایتی یونانی است که هم فردوسی و هم نظامی آن را به گونه‌های دیگری پرداخت کرده‌اند. مشکور درباره نفوذ روایات و اساطیر یونانی در ادبیات فارسی می‌نویسد: «بر اثر استیلای اسکندر و جانشینانش بر ایران، تمدن و زبان یونانی در ایران رایج شد و علوم یونانی، از قبیل طب، فلسفه، شعر و ادبیات و نیز لغات یونانی در ایران رواج و رونق یافت. یکی از عوامل نفوذ زبان و ادب یونانی در ایران پیش از اسکندر، استخدام سربازان، افسران و سپاهیان مزدور و اطباء یونانی در روزگار هخامنشیان بود که مردم ایران را کم‌وبیش با آداب و رسوم یونانی آشنا ساخت» (۱۳۷۸: ۲۳۵-۲۳۷). برای نشان‌دادن این تأثیرپذیری ابیات زیر نقل می‌شود:

ز ما هر زنی کو گراید به شوی از آن پس کس او را نبینیم روی
بباید گذشتن به دریای ژرف اگر خوش و گر نیز باریده برف
اگر دختر آیدش چون کرد شوی زن آسا و جوینده رننگ و بوی
هم آن خانه جاوید جای وی است بلند آسمانش هوای وی است
وگر زو پسر زاید آنجا که هست بباشد نباشد بر ماش دست
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۸۳۴)

ابیات بالا گویای مطالبی است که وارنر در *دانشنامه اساطیر جهان* نقل کرده است: «آمازون‌ها نژادی اساطیری از زنان جنگ‌جو بودند که زادگاه اصلی آنان در کوه‌ها و جنگل‌های دره ترمودن در پنتوس، واقع در آسیای صغیر بود. آنها فقط برای بچه‌دار شدن و ازدیاد نسل، سالی یک‌بار با گارگاری‌ها در قفقاز با مردها روبه‌رو می‌شدند. آنها دختران زاده‌شده را پیش خود نگه می‌داشتند و سینه راست آنها را می‌سوزاندند یا می‌بریدند تا بتوانند راحت‌تر کمان را به زه کشند و تیر بیندازند و پسرها را یا می‌کشتند یا نود پدرهایشان می‌فرستادند» (۱۳۸۷: ۳۱۱-۳۱۲).
نگارنده در پژوهشی دیگر به این روایت با عنوان اسطوره آمازون‌ها پرداخته است (← «بررسی بازتاب اساطیر یونان و روم در آثار نظامی گنجوی»، رضایی دشت‌ارژنه و مراونه، ۱۳۹۴: ۱۴).

بدیهی است در صورت آشکارشدن منابع احتمالی شاعر، نمی‌توان دیدگاه‌های موجود در *شاهنامه* را به وی نسبت داد؛ وانگهی از قیدافه به غیر از نظامی، در شعر شاعران دیگر مانند خاقانی فراوان یاد شده و همین مطلب نشان‌دهنده آن است که این زن خاص مدنظر گویندگان بوده و نه همه زنان؛ بدیهی در این صورت نمی‌توان ابیات مذکور را زن‌ستایانه دانست. نمونه‌ای از یادکرد قیدافه در شعر خاقانی:

قیدافه خوانده‌ام که زنی بود پادشاه اسکندر آمدش به رسولی سخن‌گزار
اسکندر است دولت و قیدافه بانوان نی نی کز این قیاس شود طبع شرمسار
کاکنون به بندگی و پرستاری درش قیدافه خرمی کند اسکندر افتخار
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۷۷)

پادشاهی همای چهرزاد

پس از مرگ اردشیر، همای که دختر و هم همسر بهمن است، تاج بر سر نهاد. فردوسی همای را به داشتن ویژگی‌هایی چون بخشش و دهش، دادگری و خردمندی ستوده است:

سپه را همه سر به سر بار داد در گنج بگشاد و دینار داد
به رای و به داد از پدر برگذشت همی گیتی از دادش آباد گشت

نخستین که دیهیم بر سر نهاد جهان را به داد و دهش مژده داد
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۷۷۳)

همان‌گونه که می‌بینیم، این ابیات زن‌ستایانه است؛ اما هنگامی که ابیات پسین را بررسی کنیم، درمی‌یابیم ابیات زن‌ستیزانه‌ای نیز درباره‌ی همای وجود دارد؛ ابیاتی درباره‌ی جاه‌طلبی و عشق به قدرت همای که در فرجام باعث شد بر مهر مادری چشم برهم نهاد و فرزندش را در صندوقی در دریا رها کرد تا به دست گارز افتاد:

ببرند صد صندوق را نیم‌شب یکی بر دگر نیز نگشاد لب
ز پیش همایش بیرون تاختند به آب فـرات اندر انداختند
(همان: ۷۷۴)

همان‌گونه که گذشت، در ابیات یادشده زن‌ستیزی بیشتر از چیزی است که برخی از پژوهشگران آن را زن‌ستایی نامیده‌اند؛ زیرا دیگرشاهان مانند فریدون و دیگرشاهان و حتی مرداس، پدر ضحاک، نیز این‌چنین بودند:

که مرداس نام گرانمایه بود به داد و دهش برترین پایه بود
(همان: ۷۷۴)

بنابراین ویژگی‌های همای را دیگرشاهان نیز داشته‌اند، اما ماجرای به دریا انداختن فرزند آن‌هم از سوی مادر بسیار شگفت و به دور از باور است و برشمردن چنین ویژگی‌ای برای کسی بدون تردید ستودن وی نخواهد بود.

حال ممکن است این پرسش مطرح شود که آیا در شاهنامه ابیات زن‌ستایانه وجود ندارد؟ پاسخ به این سؤال منفی است و باید گفت در شاهنامه ابیات زن‌ستایانه هم وجود دارد؛ برای نمونه زن‌گازری که داراب فرزند همای را از آب بیرون می‌کشد، بسیار خردمند و بخشنده است و نکته منفی درباره‌ی وی مشاهده نمی‌شود؛ توصیفات درباره‌ی سیندخت، همسر مهرباب، بسیار زن‌ستایانه است؛ جالب است بدانیم حتی درباره‌ی سودابه که یکی از بدترین چهره‌های شاهنامه است، ابیات زن‌ستایانه وجود دارد و سودابه را پیش از ماجرای سیاوش، در وفای به همسر ستوده است؛ اما اگر بخواهیم هردو ابیات زن‌ستیزانه و زن‌ستایانه را در کفه ترازو قرار دهیم، کفه زن‌ستایانه سبک‌تر و بنابر قرآن مجید «خفت موازین» است و سهم اشعار زن‌ستیزانه بیشتر خواهد بود.

نتیجه

ازآنجاکه شاهنامه منظومه‌ای روایی است و شاعر در سرایش آن منابعی در دست داشته است، - اگرچه این مسئله لزوماً نافی وجود سخنان و نظر شخصی شاعر نیست- بهتر است نتیجه پژوهش را به اثر نسبت دهیم نه به صاحب آن؛ در بررسی‌های انجام‌شده از شاهنامه، ابیات فراوانی به چشم می‌خورد که در آنها نگاه به زن نگاهی منفی است؛ علاوه‌بر آن، گاه زنان با صفاتی ناپسند چون مکاری، جادوگری، خیانت و حتی ضعف و زبونی توصیف شده‌اند.

در این پژوهش ابیاتی که زن‌ستایانه دانسته شده‌اند نیز نقد و بررسی شد و این نتیجه حاصل شد که بخشی از آن ابیات لازمه یک منظومه حماسی است و نه صرفاً در جهت زن‌ستایی؛ بخشی دیگر نیز قرائت‌های گزینشی و سلیقه‌ای است که به کلیت روایت توجه نشده است؛ برای نمونه همانند روایت گردیه از دلآوری یا زیرکی وی سخن گفته‌اند، ولی از خیانتش به همسر و قتل او سخنی به میان نیامده است؛ یا از داد و دهش همای می‌گویند، ولی رهاکردن فرزند در آب از ترس تصاحب تاج و تخت را مسکوت می‌گذارند. برخی دیگر از ابیات که زن‌ستایانه به شمار آورده شده‌اند، ابیاتی هستند که از زیبایی زن سخن رانده‌اند؛ باید متوجه این نکته بود که در بیان زیبایی زن در ادبیات، هدف توصیف است نه ستایش.

در شاهنامه با دو گروه از زنان روبه‌رو می‌شویم؛ زنان خاص؛ زنان عام. زنان خاص خود به دو گروه نیک و بد تقسیم می‌شوند. منطقی آن است که صفات زنان خاص را منحصر به خود آنان دانست و به زنان دیگر نسبت نداد؛ یعنی نه صفات

بد سودابه را نگاه منفی فردوسی به زن تلقی کرد و نه ستایش‌های وی از گردآفرید و گردیه و... را زن‌ستایی به حساب آورد. حال ممکن است این پرسش مطرح شود که دلیل مطرح کردن آن بحث‌ها درباره زنان مذکور چه بوده است؛ آن مباحث در پاسخ پژوهشگرانی مطرح شد که یا براساس صفات منفی زنان خاص، شاهنامه را زن‌ستیز می‌دانستند؛ یا به‌عکس، براساس صفات مثبت زنان خاصی چون گردآفرید، فردوسی را زن‌ستا می‌نامیدند.

فایده دیگر طرح آن مباحث نشان‌دادن صفاتی منفی است که در عین ستودن برخی از زنان خاص آمده است و در مقاله ذکر شد. آنچه می‌تواند جایگاه زن در شاهنامه را نشان دهد، نخست، نوع زن و صفات آنهاست؛ دوم صفاتی که به‌شکل کلی درباره زنان در روایت‌های زنان خاص است؛ برای نمونه هنگامی که اسفندیار با مادرش درباره رفتن به جنگ مشورت می‌کند، از مشورت با وی پشیمان می‌شود و آن سخنان را در سرزنش نوع زن به زبان می‌آورد. در این ابیات، دیگر مقصود، مادر اسفندیار نیست، بلکه به‌شکلی کلی زن را اراده می‌کند.

به نظر نگارندگان نزدیک به صواب آن است که بپذیریم شاعر در عصری می‌زیسته است که فضای حاکم بر تفکرات جامعه، الزاماتی را ایجاد می‌کرد که تخطی از آنها گویی به قیمت رسوایی تمام می‌شد؛ کوتاه سخن آنکه نگاه جامعه به زن نگاهی منفی بود. از دید نگارندگان، ضمن آگاهی از در اختیار داشتن منابع برای شاعر در به نظم کشیدن شاهنامه، اگر شاعر در جاهایی نسبت به زن از دید شخصی خود و نه طبق منابع موجود، واکنشی منفی داشته است، چندان غریب و دور از انتظار نیست؛ آنچه غریب است انتظار تفکرات فمینیستی قرن بیستمی از شاعری است که در قرن چهارم هجری (معادل سال ۹۵۰ میلادی یا قرن دهم میلادی) و در فضایی مردسالارانه می‌زیسته است. باوجود این، بهتر است تسامحاً بپذیریم شاعر فقط آنچه را در منابع بوده به نظم کشیده است و با تکیه بر ابیاتی که درباره زنان عام یا صفات آنها سروده شده است، بگوییم در شاهنامه، نگاه به زن، نگاهی منفی است. به عبارت دیگر، فردوسی را نه زن‌ستیز بدانیم و نه زن‌ستا؛ بلکه شاهنامه را اثری بدانیم که نگاهی منفی به زن داشته است.

پی‌نوشت

۱. فریدون جنیدی بر آن است که نصف شاهنامه از فردوسی نیست (۱۳۸۸: ۲۶)
۲. «تأملاتی درباره منابع و شیوه کار فردوسی» (سجاد آیدنلو) نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز. سال ۴۷، پاییز، شماره مسلسل ۱۹۲، صص: ۸۵-۱۴۷.
۳. برای نمونه تعداد ابیات داستان رستم و سهراب در نسخ مختلف این چنین آمده است:
ب نقل از: (مینوی، ۱۳۵۱: ۴-۲)

نام نسخه و سال آن	تعداد ابیات موجود در آن
بریتانیا، ۶۷۵	۱۰۵۱
نسخه دیگر بریتانیا (موجود در هامش ظفرنامه مستوفی)	۱۱۲۷
چاپ ترنر میکان (کلکته)	۱۶۶۷
نسخه مورخ ۷۴۱	۱۰۲۸
نسخه ژول مول و چاپ فولرس	۱۴۶۰
نسخه ۷۹۶ قاهره (احتمالاً)	۱۲۵۵
نسخه لنینگراد (با حدس و گمان فراوان)	۱۲۵۵
شاهنامه بایسنقری	۱۵۲۸
چاپ محمد رضانی	۱۷۰۰
چاپ مسکو	۱۰۵۹

۴. شنگل شاه از ترس اینکه مبادا بهرام به ایران برگردد و به شاه و ایرانیان بگوید که هندیان جنگجوی بنامی ندارند با بزرگان مشورت کرد تا ببیند در باب او بایست چه تصمیمی اتخاذ می‌کرد؛ زیرا در آن صورت خطر یورش به خاک هند دور از انتظار نبود. بزرگان به او پیشنهاد کردند یکی از دختران را به او به زنی بدهد و شنگل سپینود را به ازدواج او درآورد.

منابع

۱. آیدنلو، سجاد (۱۳۸۳). «تأملاتی درباره منابع و شیوه کار فردوسی» نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز. سال ۴۷، پاییز، شماره مسلسل ۱۹۲، صص: ۱۴۷-۸۵.
۲. اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۷۰). *آواها و ایماها*، تهران: یزدان.
۳. پاینده، حسین (۱۳۸۲). *گفتمان نقد، مقالاتی در نقد ادبی*. چاپ دوم. تهران: روزگار.
۴. تلخایی، مهری (۱۳۸۴). *شاهنامه و فمینیسم*، چاپ دوم، تهران: ترفند.
۵. جنیدی، فریدون (۱۳۸۸). «نیمی از شاهنامه سروده فردوسی نیست»، مجله فردوسی، ش ۷۸، صص: ۳۹-۲۶.
۶. حسینی، مریم (۱۳۸۸). *ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی*، چاپ اول، تهران: چشمه.
۷. خاقانی شروانی (۱۳۸۸). *دیوان خاقانی*، به تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران، انتشارات زوار.
۸. خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۴). «بیت‌های زن‌ستیزانه در شاهنامه»، فصل‌نامه نشر دانش، بهار ۸۴، ش ۱۰۸، صص: ۲۶-۱۹.
۹. سجادی، حسین (۱۳۸۰). *بررسی عوامل دوگانه ستایش و نکوهش زنان در شاهنامه*، چاپ اول، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۰. رضایی دشت‌ارژنه، محمود و مراونه، نعیم. (۱۳۹۴). «بررسی بازتاب اساطیر یونان در آثار نظامی گنجوی»، دوفصل‌نامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی تربیت مدرس، دوره ۳، شماره ۱ (پیاپی ۵) بهار و تابستان، صص: ۱۸۹-۱۶۵.
۱۱. سرآمی، قدمعلی (۱۳۸۸). *از رنگ گل تا رنج خار*، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۲. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۳). *بوستان*، تصحیح و شرح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی
۱۳. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۷). *شاهنامه*. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
۱۴. مزدپور، کتابون (۱۹۹۲). *زن در آیین زرتشتی*، آلمان: نوید.
۱۵. مشکور، محمدجواد (۱۳۷۸). *نامه باستان: مجموعه مقالات دکتر محمدجواد مشکور*. به اهتمام سعید میرمحمد صادق و نادره جلالی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. مینوی، مجتبی (۱۳۵۱). «فردوسی ساختگی و جنون اصلاح شعر قدما». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی. خرداد ۱۳۵۱. شماره ۸۰.
۱۷. علی‌نقی، حسین (۱۳۹۰). «تحلیل شخصیت و نقش زنان در داستان‌های شاهنامه»، فصل‌نامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ، سال سوم، شماره نهم، صص: ۸۱-۵۹.
۱۸. مکنزی و دیگران (۱۳۷۵). *ایدئولوژی سیاسی*، ترجمه م. قائد، تهران: مرکز.
۱۹. نولدکه، تودر (۱۳۵۷). *حماسه ملی ایران*، ترجمه بزرگ علوی، تهران: سپهر.
۲۰. وارنر، رکس. (۱۳۸۷). *دانشنامه اساطیر جهان*. برگردان ابوالقاسم اسماعیل‌پور. تهران: اساطیر.
۲۱. هی‌وود، اندرو (۱۳۷۹). *درآمدی بر ایدئولوژی سیاسی*، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: وزارت امور خارجه.